

Формална и неформална власт: българите – откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя и в българското общество през XIX в.

Светла Янева

Немюсюлманите в Османската империя (и в частност българите) са изследвани в историографията, занимаваща се със социално-икономическа проблематика, главно като податно население, като обект на фискалната система на империята, а в социален план – като хора лишени от власт. Този подход преобладава в специализираната историческа литература, особено в общите исторически съчинения, предназначени за по-широк кръг читатели, които на практика оформят и обществените представи за историята, а и се ползват в системата на образованието. Исторически извори от различен характер и от различни периоди от време обаче свидетелстват, че част от немюсюлманите в Османската империя, включително и от българите се изявяват активно, в различни роли, и като субект на фискалната система, а в социален план – като неформални местни лидери, издигнали се най-вече чрез частна инициатива, включително и чрез откупуване на данъци, посредници между властите и местните хора и техни представители, членове на местните елити, отличаващи се със значително влияние, богатство и власт. И докато съществуват няколко изследвания, разглеждащи присъствието на немюсюлмани в откупната система на империята през ранните векове на османското господство, повторната им поява през 19 в. остава на практика непроучена. Както стопанските роли и активност на българите откупвачи на данъци през този период, така и техният социален статус, влияние и място в обществото подлежат на по-детайлно проучване, на преосмисляне и преоценка (и то както като част от провинциалните имперски елити, така и като възможност за допълване на представите ни за

структурата и облика на новоформиращите се национални елити в българското общество през 19 в.).

В така очертаният историографски и изследователски контекст се налага, първо, да припомним същността на системата за откупуване на данъци.

Откупуването на данъци е стародавна практика, упражнявана в продължение на повече от едно хилядолетие в една обширна територия, обхващаща целия Средиземноморски басейн и ареала на Индийския океан, в редица общества, както на Изток, така и на Запад. Същността ѝ се състои в отдаване, преотстъпване на правото на събиране на доходите от определени приходоизточници (данъци, митнически и пазарни такси, приходи от солници, мини, монетосечене и други държавни монополи) от страна на държавата на частни лица срещу определен откуп (сума пари). Обикновено се организират търгове, на които приходоизточниците се предлагат на желаещите да ги наемат кандидати срещу изплащането веднага на една авансова сума и внасянето в държавната хазна на остатъка от сумата, за която са предприети, на определени порции.

Тази система е известна и прилагана още в античността, в Близкия Изток (например в Персия), както и в Рим. Подобна практика съществува във Византия през 11–12 в.; през Средните векове се прилага в Индия и в Египет от 8–9 в. нататък, където тя обхваща различни стопански сектори – най-вече селскостопанския, но и експлоатация на мини, всевъзможни митнически такси, риболов, дори събирането на отпадъци, а през 16–18 в., в османски вече Египет на откуп се дават и таксите върху публичните спектакли – събираните такси от уличните танцьори и танцьорки, змиеукротителите, акробатите, клоуните, уличните музиканти, шутовете, дресьорите на животни, продавачите на хашиш.¹ Откупуването на данъци не

¹ Shaw, Stanford. The financial and administrative organization and development of Ottoman Egypt 1517–1798. Princeton, 1962, 27–59; 98–121; Nagata, Yuzo. The iltizam system in Egypt and Turkey – A comparative study. – In: Studies on the social and economic history of the Ottoman Empire. Izmir, 1995, 57–81.

е явление характерно само за Изтока. Съществуват множество данни за приложението на системата за откупуване на различни приходоизточници и в Западна Европа (в Англия, Франция, Испания) и в Русия през 16 и 17 в. В Англия на откуп са отдавани главно приходите от мита, които впрочем представляват един от съществените приходоизточници за централната власт, както и производствени монополи. Във Франция на откуп са давани приходите от различни данъци върху производството и търговията и от държавни монополи – от мита, от солния монопол, пазарни такси, приходи от кралските домени. Целта е да се мобилизират средства на частни лица за издръжка на армията и флота, като при това се поддържат по-малко чиновници. Така приходите на хазната стават по-сигурни и предвидими. Освен това, тази практика дава възможност да бъде възнаградена лоялността на определени индивиди, предоставяйки им тези привилегии, без да се бърка в държавната хазна и без да се посяга на земите на короната.²

В Османската империя най-ранните сведения за мукатаи, в качеството им на държавни приходоносни участъци, експлоатирани от частни лица на откуп, се отнасят за 1455, по времето на Мехмед II. Системата на откупуване, наричана илтизам – даване на частно лице правото да събира (даването под наем на) някакви приходи от държавен приходоизточник (мукатаа) за определен срок, навлиза широко през 16 и 17 в. и преследва следните цели и задачи – да се централизират и максимализират приходите чрез конкурентно наддаване, да се монетаризира данъчната система, да се прехвърлят рисковете по събирането върху откупвачите. В началото на 16 в. (1527–28 г.) 23% от приходите в европейската територия на империята и 19, 75% от тези в Анадола, както и 80% от приходите в Египет се събират по тази система. В началото на откуп се дават приходи, които имат непостоянен характер или чийто обем варира в зависимост от обстоятелствата – от мини, монетосечене, солници, воденици, бояджийници, митници, пазарни такси. По-късно системата на откупуване

² Darling, Linda. Revenue-raising and legitimacy. Tax collection and finance administration in the Ottoman Empire 1560–1660. Leiden-New York-Köln, 1996, 120–121.

се разпростира и върху земеделските приходи от хасовете, върху приходите от джизieto и аваризите, на откуп се отдават и приходи на вакъфи. Главното предназначение на мукатаите през 17–18 в. е да осигуряват средства за издръжка на многобройната войска и военна администрация, особено с нарастването на значението и тежестта през този период на платената османска армия, основно звено на която са еничарите. По време на дългата и неуспешна за Османската империя война от 1683–1699, тежката финансова и политическа криза и големия бюджетен дефицит става необходимо незабавно и драстично увеличаване на приходите в хазната. Затова през 1695 г. се въвежда системата маликяне – пожизнено откупуване на държавните мукатаи, под което трябва да се разбира право за пожизнено събиране на приходи от името и в полза на държавното съкровище. (Мукатаите впрочем не изчезват, те продължават да бъдат разпространено явление и през 18 в., дори в Румелия според някои изследователи, те преобладават). Въвеждането на маликяне системата било мотивирано и от презумпцията, че маликянеджията е много по-мотивиран да стопанисва държавните земи и да събира приходите, тъй като е платил голяма сума в началото (2 до 10 пъти оценката на средния годишен приход от източника) и не може да рискува да не си плати годишните вноски, има дългосрочни стопански перспективи и няма да се стреми към еднократна максимална печалба и свръхексплоатация. Всъщност, веднъж изплатил се на хазната, маликянеджията се възползвал от законното си, официално разрешено право, да даде маликянето под аренда на друг откупвач и той с амбиции да реализира печалба от сделката – така налице са предпоставки за бързо и неконтролирано от властта увеличаване на веригата от арендатори и подарендатори.³

³ Barkan, Ö. L. H. 933–934 (M. 1527–1528) Mali Yılına ait bir Bütçe Örneği. – İÜİFM, 15 (1953/54), 269–270; Çizakça, M. A Comparative Evolution of Business Partnerships. Leiden, 1996, 135–192; Радусев, Е. Аграрните институции в Османската империя през XVII–XVIII в. София, 1995, 43–69; 114–121; Darling, Linda. Op. cit. 122–299.

От гледна точка на фиска, едно от основните предимства на илтизама е, че превежда бързо парите от приходоизточника до хазната, в това се състои един от аспектите на ефективността на тази система за събиране на приходите. Платените държавни служители са много по-бавни и издръжката им е скъпа. С тази система държавата се разтоварва от необходимостта да влага средства в събирането на редица приходи и от поддържането на съответния персонал (може да съкрати средства от данъчната администрация), като получава и авансово по-голямата част от съответните дължими приходи, което ѝ осигурява ликвидни средства. Освен това може да се надява да получи повече средства от конкурентното наддаване на търговете. За откупвачите пък тази практика е изгодна, тъй като те имат възможността, било поради промени в икономическата конюнктура – по-добра реколта, положителни демографски тенденции, по-голям оборот, развитие на търговията, инфлация, а също така и чрез натиск върху данъчните субекти, да съберат по-големи приходи, като печалбата остава за тях. Особено важен източник на печалба за тях са вторичното и третично отдаване на откуп на тези приходоизточници на подоткупвачи, обикновено за по-големи суми, а при това първичния откупчик си спестява и разходите по събирането на приходите. Откупуването на данъци следователно е една високо рискова дейност, рискът и усилията по събирането са изцяло за сметка на откупвача, но могат да се реализират и съществени печалби. Затова обаче се изискват определени делови качества и значителни капитали или умения да се мобилизират такива капитали.

Въпреки опитите, в началото на Танзиматските реформи, да бъде премахнато, а през втората половина на 19 в. – детайлно регламентирано и поставено под по-стриктен контрол, откупуването на данъци се оказва една неизкоренима и жизнена практика, съществена част от османската икономическа и фискална система през 19 в.⁴ Откупуването на редица

⁴ Системата дори е наследена в новата българска държава; тя се прилага в десетилетията след Освобождението, както в Княжеството, така и в Източна Румелия. В потвърждение виж: НБКМ БИА, ф. 314, а. е. 3, 4, 6, 16; ф. 323, а. е. 2, 21, 24, 25, 30, 83, 91, 113, 114, 118;

данъци, включително на десятъка върху земните произведения (ьошюра), който в една аграрна страна като Османската империя представлява най-големият приходоизточник, просъществува и се налага като доминираща практика през цялото 19-то столетие. Освен като начин за прибиране на значителна част от държавните приходи, то продължава да играе роля и като средство за вътрешно кредитиране на държавния бюджет (през по-голямата част от столетието – на бюджетния дефицит), наред с други способи като емитирането на облигационни бонове (есхам) и на книжни пари (кайме), последвани след Кримската война от прибягване и до външно кредитиране – сключването на поредицата от държавни заеми.

Предвид разглежданата тук проблематика, нас особено ни интересува социалната характеристика, облика на откупвачите през различните столетия и периоди от приложението на системата. Както показват изследванията на В. Мутафчиева⁵, през първото столетие след учредяването на системата на мукатаите в Османската империя, в Румелия твърде голям дял в откупуването на държавните приходи се полага на местните носители на парични капитали. Те са най-вече имуществено силни градски елементи, притежатели на капитали – лихвари, едри търговци, преуспели занаятчии, значителен процент от които са немюсюлмани (християни и евреи, а след средата на 16 в. – предимно евреи). Срещат се и представители на византийските фамилии Комнен–Палеолог. За 16 и началото на 17 в. още В. Мутафчиева констатира твърде видимото участие в откупната система на новопомохамеданчени елементи („синове на Абдулла”). Значимото участие на немюсюлмани в ролята на откупвачи през ранните векове на османското господство е потвърдено в изследвания от 80-те и 90-те г. на Хаим Гербер,

ЦДА, ф. 253, оп. 1, а. е. 68. Впрочем, според информация на в. Зорница, в края на 1878 г. княз Дондуков продал десятъка на Източна Румелия на един „френец” за 4 1/2 милиона франка, а последният го препродал за 5 1/2 милиона франка на няколко цариградски банкери: в. Зорница, бр. 44, 2 ноември, 1878.

⁵ Мутафчиева, В. Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV–XVII в. и развитието на паричните отношения. – Исторически преглед, XVI, 1960, 1, 40–74. Преиздадено в: Мутафчиева, В. Османска социално-икономическа история (изследвания). С., 1993, 309–342; Мутафчиева, В. Избрани съчинения. Т. 5. Османска социално-икономическа история. С., 2008, 489–544.

Линда Дарлинг и Мурад Чизакча⁶, едно забележително доказателство за историческото дълголетие на изследователските тези на проф. Мутафчиева. Сред откупвачите през тези столетия се открояват няколко примера за немюсюлмани (евреи и християни), които в съдружие с откупвачи мюсюлмани откупват приходите на най-важните работилници за сечене на монети в Румелия – тези в Истанбул, Одрин, Ново Бърдо, Гелиболи, Юскюб и Серес. Като обобщава някои данни за етнорелигиозната принадлежност на откупвачите на различни приходоизточници между 1520 и 1697 г. (над 500 на брой, 534), М. Чизакча стига до извода, че процентът на евреите–откупвачи е особено значителен в периода 1591–1610 – (49%), през 1571–1590 той е 24%, а през периода 1611–30 – 27 %, а този на християните е незначителен, с изключение на периодите 1611–30, когато е 13% и 1631–50 – 11%, докато процентът на откупвачите мюсюлмани все пак остава доминиращ за целия период и варира между 47 и 100%. За откупвачите–евреи е особено характерно изграждането на съдружия от по двама, трима, дори четирима откупвачи.⁷ Още в началото на 17 в. обаче обликът на наемателите на мукатаи започва да се променя.

През 18 в. немюсюлманите изчезват на практика от откупната система (що се отнася до ролята им на титуляри на откупвания, те не фигурират в регистрите нито като маликянеджи и нито като наематели на мукатаи), докато се увеличава броя не т.нар. „замразени” мукатаи, давани на представители на съсловието аскери без търг и години наред срещу една и съща сума, явно като възнаграждение за военна служба, в условията на настъпваща криза в тимарската система. Тогава откупвачите са главно членове на провинциалните елити, всичките мюсюлмани, които съчетават в свое лице административната власт по места с фискални правомощия (едни от най-големите мюлтезими са аяните), те разполагат и със собствен военен

⁶ Gerber, H. Jewish tax-farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th centuries. – *Journal of Turkish studies*, 10, 1986, 143–154; Çizakça, M. *Op. cit.* p. 151–153; Darling, Linda. *Op. cit.*, p. 121, 157.

⁷ Çizakça, M. *Op. cit.*, p. 153–158.

потенциал, започват да воюват помежду си, а и срещу централната власт. Така, колкото и да била подчинена на изискванията на централизма в своя начален етап на развитие, системата илтизам впоследствие станала източник на децентрализация в икономическата и политическа структура на османската държава.⁸ Какво се случва с немюсюлманите откупвачи на данъци, къде изчезват, каква е тяхната съдба? Явно част от тях приемат исляма – „синовете на Адбулла”, които се появяват в изворите. Останалата част от откупвачите немюсюлмани, особено евреите и арменците – сарафи в столицата стават главни гаранți и кредитори на пожизнените откупвачи, като им предоставят средства за издължаване на авансовото плащане и на по-сетнешните вноски, а и уреждат преотдаването на порции от предприетите приходоизточници на подоткупвачи, служейки и за посредници между тях, както и между откупвачите и хазната при плащанията.⁹

През 19 в. се наблюдава нова промяна в социалния и етно-конфесионалния състав на откупвачите в Османската империя – сред тях отново се появяват в съществени роли немюсюлмани – търговци, лихвари, собственици на чифлици, доставчици по държавни поръчки, въобще заможни хора с предприемачески способности, които обикновено комбинират различни икономически дейности и образуват съдружия за мобилизация на необходимите им капитали, сред които и българското участие става съвсем не пренебрежимо. Както сочат обобщените данни от редица проучени извори от фондовете на Български исторически архив и на Ориенталския отдел на Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий (НБКМ БИА; НБКМ ОО), на Централния държавен Архив (ЦДА), както и на Османските архиви към Главно управление на държавните архиви на Република Турция (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), макар да не достигат като абсолютна бройка откупвачите

⁸ Мутафчиева, В. Кърджалийско време. С., 1993, с. 53, 100, 373; Радушев, Е., Цит. съч., 89–90; 124–130.

⁹ Çizakça, M. Op. cit., 163–165.

мюсюлмани, участието им в практическото функциониране на фискалната система в румелийските провинции става осезаемо по това време. Завръщането на немюсюлманите – откупвачи на данъци е явление характерно не само за Балканите, то се наблюдава и в азиатските провинции на империята. Според Е. Франгакис-Сирет, в Западен Анадол повечето големи откупвачески сделки са в ръцете на гърци и арменци, макар в системата на откупуване на данъци да участват и мюсюлмани и дори европейски търговци и предприемачи. Приходите на измирската митница например били откупени през 50-те г. на 19 в. от представители на търговско-банкерската къща Балтаци (с клонове в Измир и османската столица), които реализирали големи печалби от тази дейност.¹⁰ Участието на евреи и арменци в откупната система, особено като гаранци – посредници и кредитори, но в някои случаи и в ролята на откупвачи, главно в столицата на империята, но и в някои провинциални центрове е също от жизненоважно значение за функционирането на фискалната система. През 19 в. държавата явно е принудена да се обърне за кредит към нови имотни слоеве и да разчита на посредничеството между хазната и данъкоплатците на тези откупвачи немюсюлмани. За отбелязване е умението на тази нова върхушка да мобилизира, борави и управлява огромни капитали.

Ако се опитаме да очертаем обобщената картина на участието на българите в откупуването на данъци в Османската империя през този период, би трябвало, първо, да отбележим решителното навлизане в тази система в края на 20-те и през 30-те години на 19 в. на няколко големи бегликчийски фамилии, отделни представители на които са откупували данъка върху дребния рогат добитък още в края на 18 и началото на 19 в. През второто и особено през третото десетилетия на века обаче мащабът на сделките им се променя, с предприемането на крупни приходоизточници,

¹⁰ Frangakis-Syrett, E. The economic activities of the Greek community of Izmir in the second half of the Nineteenth and early Twentieth centuries. – In: D. Gondicas and Ch. Issawi (eds). Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century. Princeton: The Darwin Press, 1999), 29–30.

ангажирането на внушителни капитали и изграждането на собствени, разклонени мрежи за събиране на данъците. Типичен пример в това отношение са две откупвачески предприятия начело със Стоян Чалъков с приходаизточници съответно – данъка върху дребния рогат добитък в Йенишехирското (Солунско) крило, обхващащо Южна Македония с части от Албания и Тесалия, през 1253 финансова година (1837/38) и цяла Северна България през 1254 финансова година (1838/39).¹¹ По нататък, в хода на столетието, присъствието (впрочем активното интегриране) на българи в системата за откупване на данъците в империята става чувствително и търпи еволюция като по отношение на вида на наеманите приходаизточници (който се разнообразява и диференцира – те откупват не само беглик, но и данъка върху земните произведения (ьошюра), върху свинете, коприната, тютюна, пазарни и панаирни такси и мита), така и по териториален обхват, по изпълняваните роли, но най-вече – по посока на по-голямата масовост на участието.

Немалка част от най-видните български стопански дейци от 19 в. се занимават с откупване на данъци (хаджи Минчо хаджи Цачев, братя Гешови, Чалъкови, Салчо Чомаков, братя Робеве, хаджи Николи Димов Минчооглу, Христо Караминков, братя Хаджитошеви, Цвятко Радославов, Христо Тъпчилещов и др.).¹² Количествените измерения на средствата, с които тези българи откупвачи на данъци участват в системата са понякога впечатляващи. Няколко примера биха могли да илюстрират това твърдение: съдружие от трима пловдивски откупвачи начело със Стоян Чалъков влага 2 740 000 гр. в откупването на ьошюра на Пловдивска каза през 1849 г.¹³ (сума, която все пак с малко изостава от размера на печалбите на чорбаджи Стоян и съдружие от предприемането на ондалъка няколко години по-рано –

¹¹ Виж по-подробно: Янева, С. Нови данни за стопански и фискални практики в българските земи и на Балканите през 30-те години на 19 век от архивите на Салчо Чомаков и Георги Стоянович Чалъков. – В: *Sine ira et studio*. Изследвания в памет на проф. Зина Маркова, С., 2010, 455–467.

¹² НБКМ БИА, ф. 70, ф. 782, ф. 307, ф. 49, ф. 6, ф. 27, ф. 245, ф. 165; ЦДА, ф. 253.

¹³ Янева, С. Нови данни за откупваческата дейност на Чалъкови. – *Bulgarian Historical Review*, 2006, 1–2, (*Studia in honorem professoris Virginiae Paskaleva*), 596–606.

над 2 900 000 гр.¹⁴); хаджи Минчо хаджи Цачев ангажира в откупуване на данъци по над 1 900 000 гр. през 1852 и през 1853 г.¹⁵; две съдружия от по четирима откупвачи немюсюлмани (в които участва Салчо Чомаков) поемат данъка върху дребния рогат добитък в целия Видински санджак и четири кази на Пловдивски санджак през 1860/61 г. срещу над 9 000 000 гр. общо¹⁶; някои сделки на Цвятко Радославов и на Никола Цветкоолу в края на 60-те и началото на 70-те години също са на стойност над един милион гроша, а една от тях – и на над пет милиона¹⁷; за посредника и гарант на десетки откупвания Христо Тъпчилещов също е обичайно да се ангажира с шестцифрени суми¹⁸.

Наред с най-едрите откупвачи обаче от тази дейност се изкушават и други предприемчиви българи, някои от които – с далеч по-скромни възможности, от Самоков, Пловдив, Пазарджик, Копривщица, Търново, Видин, Казанлък, Ловеч, Калофер, Плевен, Трявна, Тетевен, Кюстендил, Русе, Разград, Севлиево, Шумен, Свищов, Видраре, Хасково, София, Прилеп и др. (та дори Бенковски и Раковски, последният – неуспешно). Затова намираме българи откупвачи в различни роли и на всички равнища на системата – като крупни предприемачи директно от хазната на големи приходаизточници (раздаващи след това дялове от откупените приходи на подоткупвачи), откупвачи на местните търгове на данъци на отделни села или на цели кази, като втори и трети подооткупвачи, като кредитори и гаранți на откупвания, посредници при предприемането на данъчни приходаизточници, на местно, а единици от тях (като Христо Тъпчилещов) – и на централно ниво (в столицата), като агенти и събирачи на приходите.

¹⁴ Стайнова, М., А. Велков. Турски документи за стопанската дейност на Чалъковци. – Известия на НБКМ, IX (XVI) (1969), 149–169.

¹⁵ Янева, С. Фискални практики и откупуване на данъци в Търновско през 40-те – 50-те години на 19 век. (Из тефтерите на хаджи Минчо хаджи Цачев). – Исторически преглед, 2004, 5–6, 166–178.

¹⁶ НБКМ БИА, ф. 70, а. е. 142.

¹⁷ ЦДА, ф. 253, оп. 1, а. е. 74, 85, 101; Грънчаров, М. История на Плевен. Възраждане и Освобождение. Плевен, 2001, с. 48; НБКМ БИА, ф. 6, I А 5925; I А 26731.

¹⁸ Давидова, Е. Търговски капитал и откупуване на данъци в Османската империя през третата четвърт на XIX в. – Исторически преглед, 63 (2007), 3–4, с 64–75.

Така откупвачите на данъци – немюсюлмани (и конкретно българите) придобиват значително влияние в османската икономическа и фискална система през 19 в., изпълнявайки ролята на вътрешни „кредитори на държавата” и на посредници между данькоплатците и хазната. Проучването на дейността на конкретните личности показва, че те се изявяват като посредници между властите и населението далеч не само във фискалната сфера и придобиват значителна власт и влияние върху различни аспекти на обществения живот.

Приносът на много от тях за развитието на духовния живот и на образованието сред българите (като дарители за поддръжката и инициатори за изграждането на храмове, манастири и училища, като инициатори и кредитори за наемането на качествени учители и осигуряването на стипендии на ученици в реномирани учебни заведения, като спонсори за издаването на вестници и списания, с водещото си участие и в други „публични проекти”, в които инвестират значителни суми) ги нарежда сред двигателите на модернизационните процеси в тази сфера. Пълният им списък би бил прекалено дълъг, затова ще споменем тук само Вълко Теодорович и Стоян Теодорович Чалъкови, Нешо Тодоров Чалъков, Георгаки Стоянович Чалъков, Салчо Чомаков, Недельо Вълков Чалъков, Вълко (Малки) Куртов Чалъков, Никола В. Чалики, Божил Съботинов, Петко Доганов, Недьо Начов, хаджи Недельо Къойбашийски, чорбаджи Груьо от Казанлък и синът му Стоян Груев, Златан Иванов и Константин Хаджипаков, братя Вацови, Христо Караминков, Димитър и Никола Робев, Хр. Тъпчилещов.¹⁹

¹⁹ Данни за конкретни дарителски прояви на тези българи срещаме в редица изследвания без, в повечето случаи, ролята им да е обобщена и откроена. Виж например: Начов, Н. Калофер в миналото. 1707–1877. Книга втора. С., 2003, 142–143; Същият. Цариград като културен център на българите до 1877 година. С., 1922, 169–170; Същият. Христо П. Тъпчилещов. Живот и неговата обществена дейност. С., 1935, с. 50, 65–66; Снегаров, И. Град Охрид. Исторически очерк. – Македонски преглед 1928, №1, с. 144; №2, 85–88; Димитров, А. Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. С., 1987, с. 188; Тодев, И. Д-р Стоян Чомаков (1819–1893). Живот, дело, потомци. Т. 1. С., 2003, с. 430; Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество

Повечето от българите заети с откупуването на данъци се изявяват и като активни участници, а някои – и като водачи в църковно-националното движение (братята Александър, Замфираки и Годораки Хаджитошеви, хаджи Минчо хаджи Цачев, Христо Тъпчилещов, хаджи Николи Минчооглу, Георгаки Стоянович Чалъков, Павел Куртович Чалъков, Никола Вълкович Чалики, Цоко Каблешков, Христо Караминков, Захарий Хаджигюров, братята Никола и Димитър Робев и др.).²⁰

Можем да обобщим, следователно, че много от българите, занимавали се с откупуване на данъци през 19 в. се отличават с висока обществена ангажираност и се сдобиват с висок социален престиж и влияние не само в средите на своите конкретни локални общности, но и сред сънародниците си въобще. Те имат социалния имидж на влиятелни фигури, изтъкнати представители на българската общност на местно, а и на централно равнище, към които сънародниците им, а и други техни съграждани са се обръщали често по всякакви формални и неформални, важни за тях, въпроси. Деловите им мрежи и контакти и връзките с управляващите на различни нива, изградени в процеса на професионалната им дейност също допринасят за тежестта им в обществото.

В епохата на Танзимата неформалната власт на немалко от тях се „формализира“, институционализира и като административна (главно

през Възраждането. С., 1999, с. 140, 158–159, 160–163; Мирчева, К. Чалъкови. – В: Кой кой е сред българите XV–XIX в., С., 2000, 290–294.

²⁰ НБКМ БИА, ф. 49, а. е. 70, л. 1–2; Шарова, Кр., К. Мирчева (ред). Семейен архив на Хаджитошеви. Т. 2. (1827–1878). Враца, 2002, с. 95, 165, 173, 175, 198, 255–258 и др.; Начов, Н. Христо П. Тъпчилещов. Живот и неговата обществена дейност. С., 1935, 74, 86, 96–102, 108–116, 162; Ников, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971, 79–80, 107–110, 128–132, 143–147, 150, 187, 195, 314–315, 325, 333; Маркова, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, 132, 142–145, 154; Маркова, З. Българската екзархия 1870–1879. С., 1989, с. 36–38, 42, 47, 57, 61–64, 163, 203; Тодев, И. В Борба за църковна и национална самостоятелност. – В: История на българите. Т. 2. Късно средновековие и Възраждане. С., 2004, 614–615, 629–630; Тодев, И. Д-р Стоян Чомаков (1819–1893). Живот, дело, потомци. Т. 1. С., 2003, с. 65, 71, 117, 133, 20, 112, 117, 128, 292, 293, 352, 378; Маждракова-Чавдарова, О. Българското епархийско настоятелство в Пловдив и националната легална политическа борба (1861–1870). – В: Религия и Църква в България. Социални и културни измерения в православие и неговата специфика в българските земи. С., 1997, 147–148, 155–160; Мирчева, К. Захарий Хаджигюров. – В: Кой кой е сред българите XV–XIX в. С., 2000, 279–280.

съвещателна) и по-рядко – като съдебна власт чрез избирането или назначаването им и дейността им в местните казалийски, санджашки и вилаетски меджлиси (хаджи Минчо хаджи Цачев, Стефан Карагъзов, Салчо Чомаков, Павел Куртович Чалъков, Димитър Робев, Никола Робев, Стоян Груев, Костадин Тодев Симидчиев, Симеон Хайдutow и др.) и в няколко криминални (Искро Кесяков, Павел Куртович Чалъков, Томчо Девитачина) или търговски (Никола Робев) съдилища. Георгаки Стоянович Чалъков става член на Държавния съвет (Шура-йъ девлет), на Комисия за прилагане на реформите в Османската империя и на Търговския съд, а трима от системно занимавалите се с откупуване на данъци българи достигат и до Парламента (хаджи Николи Минчооглу и Димитър Робев са избрани за депутати в Камарата на депутатите, а Георгаки Стоянович Чалъков е сенатор – член на Камарата на нотабилите в османския парламент). Не бива да забравяме същевременно, че меджлисите са преди всичко съвещателни органи, с ограничена административна власт. За отбелязване е, че българите откупвачи на данъци, чиято дейност разглеждаме достигат до тези институции поради вече завоюваните си стопанска тежест и неформално влияние в обществото, плод на личните им и деловите им качества и резултати и на обществената им ангажираност, а не обратното – административните им постове да стават източник на неформална власт.

Най-активните българи откупвачи на данъци през 19 в. натрупват големи богатства, далеч не само експлоатирайки бедните данъкоплатци, а проявявайки делови качества и съчетавайки умело откупуването на данъци с други стопански дейности като търговия, кредит, експлоатация на чифлици, държавни доставки и пр. Редица извори доказват, че по имуществен статус те се нареждат сред най-богатите хора не само сред сънародниците си. Тук ще приведем само два от най-показателните примери. Според собственоръчен списък на „мулковете” му (къщи, дюкяни, хан, маази, воденица, лозя, ливади, ниви, градини), общата стойност на недвижимото

имущество на хаджи Минчо хаджи Цачев в Търново, Габрово и Дряново възлиза на 344 162 гр. (257 715, 5 гр. е стойността на „мулка” му само в Търново).²¹ Съгласно съдебно решение (хюджет) от 1861 г., издадено от пловдивския кадия, за подялбата между преките му наследници на наследството (движима и недвижима собственост), оставено от Стоян Чалъков през 1850 г., последното възлиза на 473 812 гр. (къща, дюкяни, механа, одаи, ливади, чифлик)²². За да се опитаме да преценим действителната величина на тези имущества, можем да ги сравним с данни от описите на наследства в русенските сиджили от втората половина на 40-те и първата половина на 50-те години на 19 в., съхраняващи се в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий”. Сравнението е обосновано, тъй като става въпрос за същия хронологически период и за административни центрове от същия вид (големи градове – центрове на санджаци), в които недвижимата собственост би трябвало да има сходни цени и оценки. От общо 924-те наследства отразени в русенските кадийски регистри в периода 1845–1859 г. 8 са в границите между 100 000 и 200 000 гр. и само едно надвишава 200 000 гр. (всичките са оставени от местни мюсюлмани)²³. Нещо повече, за отбелязване е, че стойността на регистрираната в средата на 19 в. собственост на хаджи Минчо хаджи Цачев и на Стоян Чалъков изостава чувствително от обичайните средства, влагани от тези откупвачи в техните сделки (т.е. от деловите им капитали), измерващи се със стотици хиляди, а понякога и с милиони грошове.

Следователно, по своят материален статус и размаха на деловата си активност (с впечатляващото си имущество, мащаба на сделките си и огромните капитали, с които оперират), с ролята си във фискалната система на империята, но и по своето обществено положение и роли,

²¹ НБКМ БИА, ф. 307, а.е. 6, л. 4.

²² НБКМ БИА, ф. 782, а.е. 166, л. 3, 21–22.

²³ НБКМ ОО, Сиджили Русе R23 (1845-1848); R24 (1849-1852); R25 (1852-1855); R26 (1855-1859).

съсредоточавайки в ръцете си значително богатство, влияние, формална и неформална власт, най-изявените сред българите откупвачи на данъци могат да бъдат причислени както към националния делови и социален елит, така и към провинциалните елити на империята, а няколко от тях могат да бъдат разглеждани и в контекста на деловия и обществен елит в общоимперски мащаб.

FORMAL AND INFORMAL POWER: THE BULGARIAN TAX-FARMERS IN THE FISCAL SYSTEM OF THE OTTOMAN EMPIRE AND IN BULGARIAN SOCIETY DURING THE 19TH CENTURY

Svetla Ianeva

(Summary)

The non-Muslims of the Ottoman Empire (and in particular the Bulgarians) are usually considered in historiography mainly as an object of the Ottoman fiscal system, in their role of tax-payers, and from a social perspective – as people deprived from wealth and power. Some scholarly research has nevertheless demonstrated that well-to-do non-Muslims assumed the role of tax-farmers of different revenues in the early centuries of Ottoman rule (15th–17th c.), while their reappearance in this system in the 19th century and their roles both as ‘creditors of the state’ and as intermediaries between the tax-payers and the authorities remains still an unexplored area of research. This article therefore aims to demonstrate, first, that some of the non-Muslims in the Ottoman Empire, including a notable number of Bulgarians, played an active and quite important role in the Ottoman fiscal system of the 19th century as tax-farmers of several revenues, sometimes at a large scale, and managed to accumulate from this activity, combined with other economic activities such as trade and credit, significant wealth. It will further try to re-evaluate the Bulgarian tax-farmers’ social and economic roles and power and their place and influence in 19th century Ottoman society as well as in the core of the Bulgarian communities. It will argue that the social identity of these tax-farmers could be reconsidered and that they could be studied as part of the Bulgarian national as well as of the imperial local economic and social elites.